

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

Boshlang'ich ta'lim uslubiyati kafedrası

Kurs ishi

Mavzu: Tovushlar tizimi

16-12 guruh talabasi Yadgarova Ruqiya

Guliston – 2012- yil.

Reja

1. Kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda

qatnashadigan a'zolari haqida

2. Til tovushlarining ovoz va shovqinning qatnashuvi asosidagi tasnifi

2.1.O v o z t o v u s h l a r

2.2.Sh o v q i n t o v u s h l a r

2.3.O v o z l i t o v u s h l a r

Til tovushining lisoniy birlik holatini eshitib, ko'rib bo'lmaydi, faqat aql bilan idrok etish mumkin. Shunga ko'ra til tovushlari tizimini tasvirlash ularning nutqiy birlik (talaffuz birligi) holati asosida amalga oshiriladi. Til tovushlarini og'zaki yo'sinda tasvirlash talaffuz birliklari bilan, yozma yo'sinda tasvirlash esa harfiy ifodalar yordamida amalga oshiriladi.

Til birligi deb (nutqiy birlik deb ham) tovushning o'zini ko'rsatish lozim; harf – til birligini yozib ifodalash uchun o'ylab topilgan shartli, ikkilamchi vosita; harfni til birliklari qatoriga kiritish xato.

Til tovushini yozib tasvirlashda asosan amaliy yozuvga xizmat qiladigan alifbodan foydalaniladi. Lekin hozirgi amaliy alifboda "bir tovush – bir harf" munosabatiga to'liq erishilmagani sababli til tovushlari tizimini tasvirlashda alifboga qo'shimcha harflar kiritiladi. Ushbu darslikda hozirgi adabiy o'zbek tilining tovushlar tizimi hozir joriy etilgan o'zbek lotin alifbosiga kompyuter xotirasidagi kengaytirilgan lotin alifbosi imkoniyatlaridan foydalanib quyidagi o'zgarishlarni kiritgan holda tasvirlandi:

1) **o** harfi o'rta-tor tovushni ifodalash uchun ishlatilib, **o'** harfidan foydalanilmadi;

2) O'zbek tilining lablashgan keng tovushi **â** harfi bilan ifodalandi;

3) **j** harfi sirg'aluvchi tovushni ifodalash uchun qoldirilib, portlovchi tovush **ç** harfi bilan ifodalandi;

4) **ch** harflar tizmasi o'rniga **c** harfi, **sh** harflar tizmasi o'rniga **ş** harfi, **ng** harflar tizmasi o'rniga **ñ** harfi, **g'** harfi o'rniga **ğ** harfi ishlatildi.

Kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan a'zolari haqida

Tilning tovushlar tizimini tasvirlashdan oldin kishi tanasining til tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan a'zolari faoliyati bilan zarur darajada tanishish lozim (Bu haqda to'liq ma'lumot "Tilshunoslikka kirish" o'quv predmetida beriladi).

Til tovushlari hosil qilishda qatnashadigan a'zolarining deyarli barchasi avvalo fiziologik (biologik) vazifa bajaradi; faqat ovoz hosil qilishga xizmat qiladigan a'zo – ovoz paychalari (bu paychalarning tarang tortilishini ta'minlovchi kemirchaklar ham) tovush hosil qilish uchun xoslangan. Bu paychalarni tovush paychalari deb nomlash xato, chunki bu paychalarni o'pkadan chiqariladigan havo oqimi zarb bilan ritmik tebratishi natijasida ovoz hosil bo'ladi. Bu yerda hosil bo'ladigan ovozning o'zi hali tovush emas, tovush og'iz bo'shlig'ida shakllanadi.

Har bir til tovushining talaffuzida tovush hosil qilishda xizmat qiladigan a'zolarining barchasi qatnashadi, faqat jarangsiz undosh deb nomlanadigan tovushlarning talaffuzida ovoz paychalari, sof og'iz tovushlari deb nomlanadigan tovushlarda burun bo'shlig'i, bo'g'iz usti bo'shlig'i qatnashmaydi.

To'siq bo'lmasa, tovush hosil bo'lmaydi. Ovoz paychalari havo oqimiga to'siq bo'lib, ritmik tebranadi, shunga ko'ra bu to'siq ovoz hosil qilish to'sig'i deyiladi. Ko'pchilik til tovushlarining tarkibiy qismi bo'lib shovqin qatnashadi. Shovqin og'iz bo'shlig'idagi turli a'zolar yordamida voqe bo'ladigan to'siqlar tufayli yuzaga keladi, bunday to'siqlar shovqin hosil qilish to'sig'i deyiladi.

Til yuzasining pastki jag' bilan birgalikda pastga tushishi (tilning tik yo'nalishdagi harakati) natijasida og'iz bo'shlig'ining hajmi o'zgaradi; ayni vaqtda til yuzasining ma'lum nuqtasi (qismi) boshqa qismiga nisbatan biroz ko'tarilib, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik holatini belgilaydi. Tovushning shakllanishida muhim yumush bajargani sababli til yuzasining biroz ko'tarilgan nuqtasi bilan tanglay orasida hosil bo'ladigan eng yaqin oraliq tovush hosil bo'lish oralig'i deb yuritiladi, tovushlarga bir jihatdan tavsif ana shu tovush oralig'ining o'rniga ko'ra beriladi. Masalan, *q* tovushida tovush hosil bo'lish oralig'i til yuzasining chuqur orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasida voqe bo'lishi sababli bu tovush chuqur til orqa tovushi deyiladi.

Tovush hosil qilish oralig'ining o'zi tovushni shakllantirmaydi, balki og'iz rezonatorining turlicha tus olishini ta'minlaydi. Tilning ana shu ko'tarilish nuqtasi tufayli og'iz bo'shlig'i rezonatori old qismga va orqa qismga bo'linadi, bu qismlarning o'zaro bir butun rezonatorni hosil etib turishi tovushdan tovushga farqli bo'ladi. Ko'rinadiki, tilning ko'tarilish o'ri barcha til tovushlarining shakllanishida hal etuvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

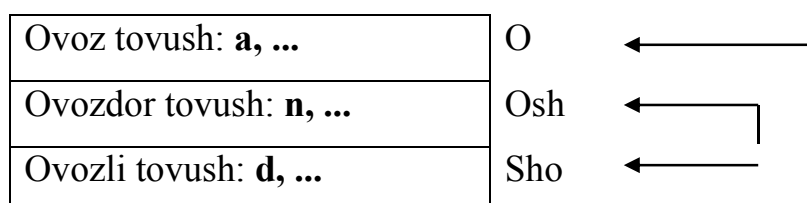
Til tovushlarining ovoz va shovqinning qatnashuvi asosidagi tasnifi

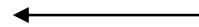
Ovoz va shovqin til tovushlari tarkibida turlicha qatnashadi. Ayrim tovushlarning tarkibi faqat ovozdan, ayrim tovushlarning tarkibi esa faqat shovqindan iborat bo'ladi. Birinchi tur tovushni *ovoz tovush* deb, ikkinchi tur tovushni *shovqin tovush* deb nomladik (Bular adabiyotlarda unli tovush va jarangsiz tovush deb yuritiladi).

Ovoz tovushlarda ovoz paychalari to'liq darajada qatnashadi va og'iz bo'shlig'ida shovqin to'sig'i bo'lmaydi, masalan, **a** tovushida bo'lgani kabi. Shovqin tovush talaffuzida ovoz paychalari betaraf holat egallaydi, og'iz bo'shlig'ida shovqin to'sig'i bo'ladi, masalan, **t** tovushida bo'lgani kabi. Ko'rinadiki, bu jihatdan zidlanish ovoz tovush bilan shovqin tovush orasida mavjud.

Bu ikki turdan boshqa tovushlar ovoz bilan shovqin qatnashib shakllanadi. Bu yerda ham ichki zidlanish mavjud: ayrim tovushlar tarkibida ovoz shovqindan ustun bo'ladi, masalan, **n** tovushida bo'lgani kabi. Bunday tovushlarni *ovozdor tovush* deb nomladik (Adabiyotlarda sonor tovushlar de-yiladi). Yana bir tur tovushlar tarkibida shovqin ovozdan ustun bo'ladi, masalan, **d** tovushida bo'lgani kabi. Bunday tovushlarni *ovozli tovush* deb nomladik (Adabiyotlarda jarangli tovush deb yuritiladi).

Til tovushlarining yuqorida aytib o'tilgan tasnifini chizmada shunday ko'rsatish mumkin:

Ko‘rinadiki, til tovushlarini ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra avval ikkiga (unli va undosh deb) va keyin ikkinchi guruh tovushlarni yana ikkiga (sonor va shovqinli deb), so‘ngra oxirgi tur tovushlarni yana ikkiga (jarangli va jarangsiz deb) ajratishda til tovushlari shu nuqtayi nazardan to‘g‘ri tasniflanmaydi.

O‘z-o‘zidan ayonki, dastlabgi tovushlar tarkibi jihatidan sodda tovushlar bo‘lgan, shulardan ham avval ovoz tovushlar, keyin shovqin tovushlar shakllangan; shovqinga biroz ovoz qo‘shib ovozli tovush turi, ko‘proq ovoz qo‘shib ovozdor tovush turi yaratilgan.

Adabiyotlarda til tovushlari tarkibida ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra *unli tovush, undosh tovush, sonor tovush, shovqinli tovush, jarangli tovush, jarangsiz tovush* deb nomlanadi. Bu terminlar (*sonor* terminidan tashqari) – rus tilshunosligidagi *glasniy zvuk, soglasniy zvuk, shumniy zvuk, zvonkiy zvuk, gluxoy zvuk* terminlarining kalkasi. Asli *glasniy* terminini *unli* deb kalkalash to‘g‘ri bo‘lmagan: *unli* desak, bu tovush tarkibida undan (ovozdan) tashqari shovqin ham qatnashadi degan fikr tug‘iladi; *glasniy* terminini shaklidan (nisbiy sifatligidan) kelib chiqib emas, balki mazmunidan kelib chiqib *un tovush* deb kalkalash to‘g‘ri edi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida *un-* leksemasi deyarli ishlatilmasligini inobatga olib bu tovush turini *ovoz tovush* deb nomlashni ma’qul ko‘rdik.

Soglasniy terminini *undosh* deb to‘g‘ri kalkalangan, lekin bu ruscha termin (demak, uning o‘zbekcha muqobili ham) til hodisasining mohiyatini to‘g‘ri anglatmaydi: bu termin ostiga olinadigan *shumnie* (jarangsiz) tovush turi tarkibida golos (ovoz) qatnashmaydi. Til tovushlarini yangicha tasniflashda bu termin o‘z-o‘zidan ortiqcha bo‘lib qoldi.

Sonor terminini hodisani to‘g‘ri nomlaydi, shunga qaramay bu terminning o‘zbekcha muqobili sifatida *ovozdor* terminini tavsiya qildik.

Ruscha *zvonkiy, gluxoy* terminlari ham maqbul emas: "zvonkiy" bo‘lish ovoz tovushlarga ham, ovozdor tovushlarga ham xos, demak, hodisani aniq nomlamaydi; *zvonkiy* terminining o‘zbekcha kalkasi *jarangli* terminini ham shunday baholash kerak.

Gluxoy termini o‘ta noo‘rin; bu terminni o‘zbekchalashtirishda mustaqil yo‘l tutilgan, lekin natija ijobiy bo‘lmagan: *jarangsiz* deyish hodisani nomlash emas, balki ma'lum bir belgining borligini inkor etishga teng. Tovushning tarkibidan kelib chiqib *zvonkiy zvuk* termini o‘rniga *ovozli tovush*, *gluxoy zvuk* termini o‘rniga *shovqin tovush* terminini ishlatdik. Til tovushlarini yangicha tasniflashda *shumnie zvuki* termini va uning o‘zbekcha *shovqinli tovush* kalkasi o‘z-o‘zidan ortiqcha bo‘lib qoldi.

Xullas, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra til tovushlaridan ovoz tovush turi bilan shovqin tovush turi o‘zaro, ovozdor tovush turi bilan ovozli tovush turi o‘zaro zidlanish (oppozitsiya) munosabatini, ovoz tovush – ovozdor tovush – ovozli tovush - shovqin tovush turlari o‘zaro pog‘onali munosabatni (gradual munosabatni) aks ettiradi (<lot. *gradatio* – ‘pog‘onama-pog‘ona kuchayish’).

Tovush turlari orasidagi bunday zidlanish munosabati ham, pog‘onali munosabat ham til tovushlarining bir butun tuzumini (sistemani) tashkil etishi haqida gapirish uchun huquq bermaydi; bu yerda til tovushlari ma'lum bir nuqtayi nazardan bir butun tizim (vzaimosvyazanniy ryad) hosil etishini ta'kidlash o‘rinli.

Boshqa tillarda bo‘lganidek, o‘zbek tilidagi umumiy qonuniyatlardan biri shuki, tovushlar tizimida eng oz miqdorni ovozdor tovushlar tashkil qiladi, miqdorining ozligi jihatidan ikkinchi o‘rinda ovoz tovushlar turadi; tovushlarning ko‘pchiligi shovqin tovushlarga va ovozli tovushlarga to‘g‘ri keladi.

O v o z t o v u s h l a r

Hozirgi adabiy o‘zbek tilining ovoz tovushlar tizimi – olti a'zoli: *i, u, a, â, e, o*. Ovoz tovushning boshqa tur tovushlardan farqli xususiyatlaridan biri shuki, yolg‘iz o‘zini talaffuz qilish mumkin. Boshqa tur tovushlar ovoz tovush qo‘shib-gina talaffuz qilinadi; bu xususiyat, masalan, tovushlar-ning alifbodagi nomlanishida ochiq ko‘rinadi: *a*, lekin *be* deyiladi.

Ovoz paychalarining ritmik tebranishi bilan hosil bo‘ladigan ovoz og‘iz bo‘shlig‘i rezonatori ta'sirida u yoki bu tovushga aylanadi. Ovoz tovushning shakllanishi tilning va lablarning harakat-holatiga bog‘liq.

Lablar har olti tovushning shakllanishida turli darajada qatnashadi: aktiv qatnashsa, ya'ni lablar doira shaklini olib cho‘chchaysa, bunday ovoz tovush

lablangan tovush deyiladi; lablar passiv qatnashsa, ya'ni doira shaklini olmasa, cho'chchaymasa, bunday ovoz tovush lablanmagan tovush deyiladi.

Yuqoridagi belgi asosida ovoz tovushlardan *i*, *e*, *a* lablanmagan, *u*, *o*, *â* lablangan tovush deyiladi. Har ikki qator tovushlarda lablarning holati o'zaro farqli. Lablanmagan tovushlarda lablar odatdagi holatini *i* tovushida saqlaydi, *e*, *a* tovushlarida lablar yon tomonlarga harakatlanib, turli darajada kengayadi. Lablangan tovushlarda ham lablarning doira shaklini olib cho'chchayishi turli darajada bo'ladi: *u* tovushida eng kuchli darajada, *o* tovushida o'rtacha, *â* tovushida esa kuchsiz darajada bo'ladi. Shuni hisobga olib *â* tovushi lablashgan tovush deyiladi. Lablashgan deyish bilan lablanish kuchsiz darajada voqe bo'lishi ta'kidlanadi.

Ovoz tovushlarning shakllanishida tilning ikki yo'nalishdagi – yotiq yo'nalishdagi (gorizontal) harakat-holati va tik yo'nalishdagi (vertikal) harakat-holati xizmat qiladi.

Tilning yotiq yo'nalishdagi harakat-holati deganda tilning old (tishlar va lablar) tomonga yoki orqa (tishlardan uzoqlashish) tomonga harakatlanishi tushuniladi. Birinchi tur harakat bilan shakllanadigan tovush til oldi tovushi, ikkinchi tur harakat bilan shakllanadigan tovush til orqa tovushi deyiladi (Bu tovushlarni old qator tovush va orqa qator tovush deb nomlash ham mavjud).

Bu tavsif asosida *i*, *e*, *a* til oldi, *u*, *o*, *â* til orqa tovushi deb ajratiladi. Bunday ikkiga guruhlash ham hodisaga yuzaki yondashishni aks ettiradi. Aslida esa olti ovoz tovush bu belgi jihatidan o'zaro farqlanadi va quyidagicha qatorni tashkil qiladi: *i – e – a – â – o – u*. Bu qatorda *i* – eng til oldi tovushi, *u* - eng til orqa tovushi; oradagi tovushlarda old qatorlik belgisidan orqa qatorlik belgisi darajama-daraja almashib, kuchayib boradi. Buni raqam yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
0-	0,2-	0,4-	0,6-	0,8-	1

Demak, olti ovoz tovush bu tavsif nuqtayi nazaridan pog'onali munosabatga asoslanadigan qatorni hosil etadi, lekin shu asosda ovoz tovushlar yaxlitligicha tuzum (sistema) hosil etishi haqida gapirib bo'lmaydi.

Tilning tik yo'nalishdagi harakat-holati deganda tilning pastki jag' bilan birgalikda pastga tomon tushishi-tushmasligi tushuniladi. Til pastga qancha tushsa, til

bilan ustki jag‘ oralig‘i shuncha kengayadi. Ovoz tovush til pastga kuchli darajada tushganda shakllansa, keng tovush deyiladi, til pastga tushmasa, o‘z odatdagi holatida bo‘lsa, tor tovush deyiladi, tilning pastga tushishi o‘rtacha bo‘lsa, o‘rta-keng, o‘rta-tor tovush deyiladi.

Bu tasnif asosida *i*, *u* tor tovush, *e* o‘rta-keng, *o* o‘rta-tor tovush, *a*, *â* keng tovush deyiladi. Ovoz tovushlarning bu nuqtayi nazar asosida uchga guruhlanishi yuzaki yondashishni aks ettiradi. Aslida bu jihati bilan olti tovushning har biri o‘zaro farq qiladi.

Tor-kenglik belgisi jihatidan ovoz tovushlar *i – u – o – e – â – a* qatorini tashkil qiladi; bu qatorda *i* tovushi - eng tor, *a* tovushi - eng keng tovush, oradagi tovushlar tor holatdan keng holatga bosqichma-bosqich o‘tib boradi. Bunday bosqichma-bosqich farqlanish adabiyotlarda *e*, *o* tovushlariga nisbatan *e* o‘rta-keng, *o* o‘rta-tor deb ta’kidlanadi. Vaholanki eng tor tovushni **0** raqami bilan, eng keng tovushni **1** raqami bilan belgilasak, ovoz tovushlarning bu jihatdan farqi quyidagicha bo‘ladi:

<i>i</i> –	<i>u</i> –	<i>o</i> –	<i>e</i> –	<i>â</i> –	<i>a</i>
0-	0,2-	0,3-	0,8-	0,9-	1

Demak, har olti tovush tor-kenglik belgisi jihatidan o‘zaro farqlanadi, bu jihatdan ular orasidagi munosabat pog‘onali munosabatga teng. Shunday pog‘onali munosabat asosida bu olti tovush tizim hosil qiladi, lekin shunday belgi asosida bu olti ovoz tovush yaxlit tuzumni (sistemani) tashkil etadi deb bo‘lmaydi.

Olti ovoz tovushga uch nuqtayi nazardan yondashib tuzilgan qatorlarni bir yerga to‘plasak, manzara quyidagicha bo‘ladi:

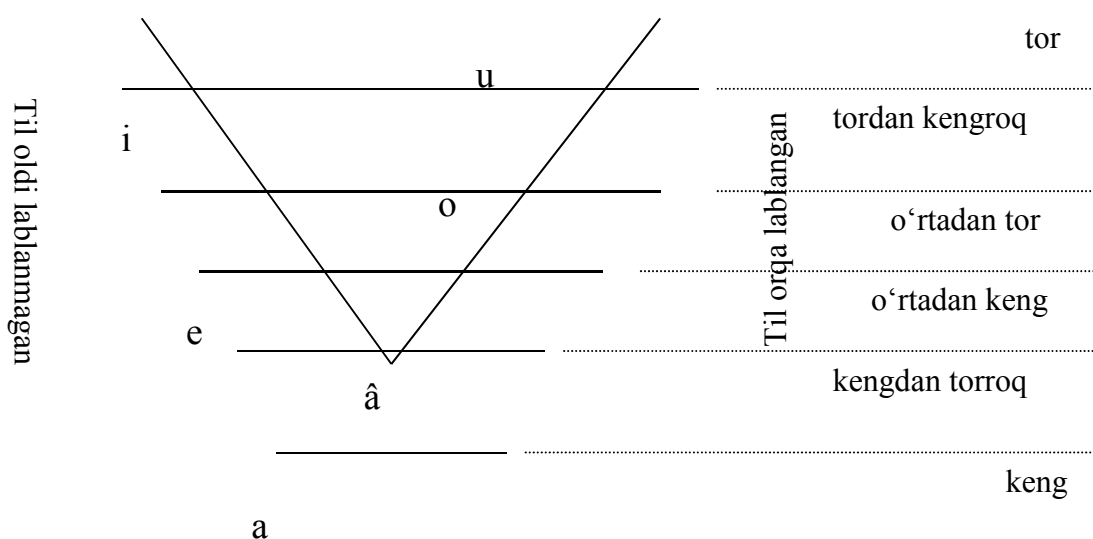
Lablarning qatnashish darajasiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
Tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>u</i>
Tilning tik yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra	<i>i</i> –	<i>u</i> –	<i>o</i> –	<i>e</i> –	<i>â</i> –	<i>a</i>

Ko‘rinadiki, ikki nuqtayi nazarga ko‘ra – lablarning qatnashish darajasiga va tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatiga ko‘ra ovoz tovushlar ketma-ket bir xil o‘rin oladi, chunki bu ikki nuqtayi nazarning negizi bir-biri bilan bog‘liq: Til oldga tomon

harakatlansa, lablar cho‘chchaymaydi, orqaga tomon harakatlansa, lablar cho‘chchayadi, masalan, *i, u* tovushlarida bo‘lgani kabi. Ko‘rinadiki, yetakchi, hal qiluvchi deb tilning yotiq yo‘nalishdagi harakatini ko‘rsatish to‘g‘ri.

Ovoz tovushlarning tabiatini belgilashda yuqorida tasvirlangan har uch nuqtayi nazardan yondashish hisobga olinishi lozim. Bu belgilardan muhimrog‘i tilning har ikki yo‘nalishdagi harakati bo‘lib, lablanmagan-lablanganlik belgisi tilning yotiq harakati belgisi bilan birgalikda voqelanadi.

Adabiyotlarda hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi olti ovoz tovush muntazam tuzumni (sistemani) tashkil etadi deb ta’kidlanadi. Yuqoridagi tasvirlardan ayon bo‘ladiki, bu olti tovush ikki nuqtayi nazardan (tilning yotiq harakati va lablarning qatnashish darajasiga ko‘ra) bir xil tizimni, uchinchi nuqtayi nazarga ko‘ra (tilning tik yo‘nalishdagi harakati nuqtayi nazaridan) esa boshqacha tizimni hosil qiladi. Bularni uchburchakda aks ettirsak, quyidagi manzara voqe bo‘ladi:

Ko‘rinadiki, hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi olti ovoz tovush asli tilning tik yo‘nalishdagi harakati (tor-kenglik) belgisiga ko‘ra muntazam tizim hosil qiladi; lekin shu asosda bu olti tovushdan har biri boshqa besh tovushning har biri bilan zidlanish (oppozitsiya) hosil etadi va shunga ko‘ra bu olti tovush bir butun tuzumni (sistemani) tashkil etadi deyish mumkin emas. Tizim hosil etib turish hali tuzum hosil etish degan so‘z emas. Ayrim adabiyotlarda olti ovoz tovushning har biri boshqa besh tovush bilan oppozitsiya hosil etadi deyilib, quyidagi chizma yordamida ko‘rsatiladi:

<i>i</i>	~	<i>e</i>	~	<i>a</i>
ʌ		ʌ		ʌ
<i>u</i>	~	<i>o</i>	~	<i>â</i>

Shu chizma asosida $i \sim u$, $i \sim e$, $e \sim a$, $a \sim \hat{a}$, $u \sim o$, $o \sim \hat{a}$ zidlanishlari mavjudligini ta'kidlash mumkin, lekin $e \sim o$ zidlanishi haqida gapirib bo'lmaydi, chunki bu ikki tovush har uch belgi nuqtayi nazaridan umumiylikka ega emas, butunlay farqli. Demak, ushbu chizmadagi bir halqa ($e \sim o$) uziladi, natijada bir butun tuzum haqida ham gapirib bo'lmaydi.

Xullas, olti ovoz tovush hozirgi adabiy o'zbek tilida tizim hosil etadi, shu tizimning a'zolari orasida ichki tuzum tashkil etib turish i tovushi bilan u tovushi orasida, a tovushi bilan $\hat{a}$ tovushi orasida mavjud: tilimizda i tovushining u tovushiga, a tovushining $\hat{a}$ tovushiga o'tish hodisasi bor. Bunday hodisa imlo qoidalarida ham o'z aksini topgan.

Har bir ovoz tovushning tabiati yuqoridagi uch jihat (belgi-xususiyat) asosida ochiladi. Masalan, i tovushi "tordan kengroq, til oldi, eng lablanmagan tovush" deb sharhlanishi lozim. Bunday tavsiflarni ovoz tovushlarning uchburchak chizmasida joylanishiga qarab tuzish mumkin.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, bunday tavsif ovoz tovushlarning tabiatini to'liq ochib bermaydi. Masalan, u tovushini tavsiflashda tilning odatdagi holatda bo'lishini, orqa tomonga harakatlanishini, lablarning eng kuchli darajada cho'chchayishini ta'kidlashning o'zi yetarli emas; til va lablarning bir vaqtning o'zida harakatlanib, ma'lum holatni egallashini hisobga olish bilan o'zbek tilining bu ovoz tovushini to'g'ri talaffuz qilishga erishilmaydi. Nisbatan aniq tavsifga eksperimental fonetika yordamida erishiladi. Eng ishonchlisi – tovushning o'zini talaffuz qilib namoyish etish.

Ayrim adabiyotlardagi bir fikrga – ovoz tovushlarni tavsiflashda tilning yotiq yo'nalishdagi harakati belgisi ahamiyatsiz degan fikrga qat'iy e'tiroz bildirish lozim. Ovoz tovushlarda (fonema nomi bilan atagan holda) bu belgi asosida zidlanish (oppozitsiya) hosil etish yo'q deyish haqiqatga to'g'ri kelmaydi (Bu haqda fonemaga tavsif berishda to'xtalamiz).

O‘zbek tilshunosligida hozirgi o‘zbek tilidagi *â* unlisi lablangan yoki lablanmagan tovush ekanligi haqida asossiz munozara bo‘ldi. Eksperimental fonetikada bu tovush lablangan tovush ekani tasdiqlanganiga qaramay *â* tovushini lablanmagan deyish ayrim dialektologik tadqiqotlarda hali ham uchraydi. Tarixan (hozirgi kunda ko‘pchilik turkiy tillarda ham) bu tovush lablanish jihatidan betaraf bo‘lgan, lekin o‘zbek tilining ichki taraqqiyot qonunlari asosida bu indifferent tovush bilan til oldi keng *ä* tovushi zidlanishi hozirgi o‘zbek tilida *a* – *â* zidlanishiga almashgan, indifferent tovush til orqa lablashgan tovushga aylangan. Buni hozirgi o‘zbek tilida *a* tovushining *v*, *q* tovushlari ta'siri bilan *â* tovushiga o‘tishi qat’iy tasdiqlaydi.

Hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi ovoz tovushlar qisqa-cho‘ziqlik jihatidan betaraf (indifferent). Ovoz tovushlarda cho‘ziqlik qadimgi turkiy tilda paydo bo‘lib, o‘sha davrning o‘zidayoq yo‘qolgan; hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi ovoz tovushlarga nisbatan qisqa-cho‘ziqlik belgisi haqida gapirish uchun asos yo‘q. O‘z tabiatiga ko‘ra qisqa bo‘lgan ovoz tovushning nutq oqimi sharoitida cho‘ziqroq talaffuz qilinishi – ikkilamchi, nutqiy hodisa.

Ovoz tovushlar qadimgi turkiy tilda qattiq-yumshoqlik belgisiga ko‘ra juftliklar hosil qilgan: *ı – i*, *u – ü*, *o – ö* kabi. Ovoz tovushlarning bunday juftlik hosil etishi ko‘pchilik turkiy tillarda hozir ham mavjud. Hozirgi o‘zbek tiliga bu hodisa, masalan, *bol-* - *böl-* fe'llari orasida, *uch-* fe'li bilan *üch-* sanoq soni orasida bo‘lgani kabi juz'iy tarzda yetib kelgan. Ayrim shevalarga-gina xos bunday zidlanish tuzum sifatida o‘z kuchini yo‘qotgan, shu sababli adabiy tilda inobatga olinmaydi.

Sh o v q i n t o v u s h l a r

Bu tur tovushlarning aytilishida ovoz paychalari qatnashmaydi, betaraf turadi. O‘pkadan zarb bilan chiqariladigan havo oqimi og‘iz bo‘shlig‘ida shovqin hosil qiluvchi to‘siqqa uchraydi, shu to‘siqqa bog‘liq holda og‘iz bo‘shlig‘i turlicha holat egallaydi va turli tovushlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Hozirgi adabiy o‘zbek tilida shovqin tovushlar o‘nta: *p*, *f*, *t*, *s*, *ş*, *c*, *k*, *q*, *x*, *h*. Bularan *p*, *f* tovushlarida tovush oralig‘i lablarda voqe bo‘ladi, shunga ko‘ra bular lab tovushi deyiladi. Qolgan sakkiz tovushda tovush oralig‘i tilning turli qismi bilan tanglay orasida voqe bo‘ladi, shunga ko‘ra bu tovushlar til tovushlari deyiladi. Sakkiz

tovushdan *h* tovushining shakllanishida bo'g'iz usti bo'shlig'i ham qatnashadi, shunga ko'ra bu tovush bo'g'iz tovushi (aniqrog'i – til-bo'g'iz tovushi) deyiladi; qolgan yetti tovush – sof til tovushlari.

p, *f* tovushlari aytilayotganda til odatdagi holatida bo'ladi, og'iz rezonatoriga ko'ra deyarli farq qilmaydi; *p* tovushida lablar odatdagi holatida jips-lashadi, havo oqimi shu jipslashuvni ochib tashqariga chiqadi, shunga ko'ra bu tovush portlovchi tovush deyiladi; *f* tovushida esa lablar biroz ochiladi va cho'chchayadi, havo oqimi shu oraliqdan sirg'alib tashqariga chiqadi; shunga ko'ra bu tovush sirg'aluvchi tovush deyiladi. Bu ikki lab tovushi o'zaro jiddiy farq qiladi, shunga ko'ra tizim hosil etmaydi.

Asli *f* tovushi – o'zlashtirma tovush; qadimgi turkiy tilda bunday tovush bo'lmagan; o'zbek tiliga bu tovush avvallari arab, fors tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar tarkibida, keyinchalik rus tilidan o'zlashtirilgan leksemalar tarkibida kirib kelgan.

Shovqin tovushlardan *t*, *s*, *ʃ*, *c* tovushlarida tovush oralig'i tilning old qismida, *q*, *x*, *h* tovushlarida esa tilning orqa qismida voqe bo'ladi, shunga ko'ra bu tovushlar til oldi va til orqa tovushlari deyiladi. Ko'rinadiki, shovqin tovush hosil bo'lishida ham tilning old qismi aktivroq.

Til oldi tovushlari tovush oralig'i tilning qaysi nuqtasida paydo bo'lishiga qarab farqlanadi: *t* tovushida bunday oraliq til uchi bilan yuqori tishlar orasida, *s*, *ʃ*, *c* tovushlarida esa til uchi bilan yuqori milk orasida voqe bo'ladi.

Bu tovushlarning artikulyatsiyasida ikki a'zoning holati ham farq qiladi: *s*, *ʃ* tovushlarida til oldi yuqori tishlarga yaqinlashadi, havo oqimi shu oraliqdan sirg'alib tashqariga chiqadi; *t* tovushida til oldi yuqori tishlarga, *c* tovushida esa yuqori milkka taqaladi, havo oqimi shu jipslashuvni ochib tashqariga chiqadi; ushbu xususiyatiga ko'ra *s*, *ʃ* tovushlari sirqaluvchi tovush, *t*, *c* tovushlari esa portlovchi tovush deyiladi.

Yana bir farqlanish *t* tovushining sof portlovchi tovush, *s*, *ʃ* tovushlari- ning sof sirg'aluvchi tovush, *c* tovushining esa qorishiq (portlovchi-sirg'a-luvchi) tovush ekanida namoyon bo'ladi: *c* tovushining tarkibi go'yo *t* tovushi bilan boshlanib, *ʃ* tovushi bilan tugaydi, lekin bu yerda *tʃ* tovushlari qotishib, yaxlit bir tovushni hosil qiladi.

Bu to‘rt shovqin tovush yana bir jihatdan farqlanadi: *t, s* tovushlarida til yuzasining ko‘tarilishi bir nuqtada bo‘ladi, *ʃ, c* tovushlarida esa qo‘shimcha ko‘tarilish nuqtasi ham bo‘ladi. Shu jihatdan *t, s* – bir to‘siqli tovushlar, *ʃ, c* – ikki to‘siqli tovushlar.

Demak, til oldi shovqin tovushlarga paydo bo‘lish o‘rniga, paydo bo‘lish usuliga, tarkibiga, to‘siqning miqdoriga ko‘ra tavsif beriladi. Bu to‘rt belgi-xususiyatni hisobga olgan holda til oldi shovqinli tovushlarda tuzum hosil etish u yoqda tursin, tizim hosil etish haqida ham gapirib bo‘lmaydi; bu to‘rt tovushni oddiy sanash, qator qo‘yish mumkin xolos.

Shovqinli tovushlardan *k, q, x* til orqa tovushlari deyiladi. Bularda tovush oralig‘i tilning orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasida bo‘ladi. Til oldi tovushlarida bo‘lganidek, bu yerda ham tovush oralig‘ining o‘rni har xil: *k* tovushida bunday oraliq til orqa qismining old tomonida, *q, x* tovushlarida esa ort tomonida voqe bo‘ladi. Shunga ko‘ra *k* tovushi sayoz til orqa tovushi, *q, x* tovushlari esa chuqur til orqa tovushi deyiladi. Chuqur til orqalik belgisi *q, x* tovushlarida o‘zaro farqli.

Bu uch tovushda ikki a'zoning holati quyidagicha: *x* tovushida til tanglayga yaqinlashadi, havo oqimi bu ikki a'zo oralig‘idan sirg‘alib o‘tib tashqariga chiqadi; *k, q* tovushlarida esa til tanglayga jiplashadi, havo oqimi shu jiplashuvni ochib tashqariga chiqadi; shu xususiyati asosida *x* sirg‘aluvchi tovush, *k, q* esa portlovchi tovush deb nomlanadi.

Ko‘rinadiki, til orqa shovqin tovushlar ikki jihatdan-gina tavsiflanadi. Shunga qaramay bu uch tovush o‘zaro tizim hosil etmaydi. Demak, til oldi va til orqa shovqin tovushlar birgalikda ham na tizim, na tuzum hosil etmaydi.

O v o z l i t o v u s h l a r

Bu tur tovushlarning aytilishida o‘pkadan zarb bilan chiqayotgan havo oqimi ovoz paychalarida biroz tebranish hosil qilib o‘tadi va og‘iz bo‘shlig‘ida shovqin hosil qiluvchi to‘siqqa uchraydi, og‘iz rezonatorining turlicha bo‘lishi asosida boshqa-boshqa tovush sifatida shakllanadi.

Hozirgi adabiy o‘zbek tilida ovozli tovushlar sakkizta: *b, v, d, z, j, ʃ, g, ǵ*. Bulardan *b, v* lab tovushlari, qolganlari – til tovushlari. Lablarning, tilning, og‘iz

rezonatorining holati b tovushida p tovushidagi holatga, v tovushida f tovushidagi holatga o'xshaydi.

Olti til tovushidan d, z, j, ζ - til oldi tovushi, $g, \hat{g}$ - til orqa tovushi. Demak, bu yerda ham tilning old qismi – aktiv.

Tilning qaysi o'rni qaysi a'zo bilan tovush oralig'i hosil etishi d tovushida t tovushidagi, z tovushida s tovushidagi, ζ tovushida s tovushidagi, g tovushida k tovushidagi, $\hat{g}$ tovushida x tovushidagi holatga o'xshaydi.

Sakkiz tovushdan $b, v, d, z, j, g, \hat{g}$ tovushlarida to'siq p, f, t, s, k, x tovushlarida bo'lganidek til yuzasining bir nuqtasida, ζ tovushida esa ζ, s tovushlarida bo'lganidek ikki nuqtasida voqe bo'ladi. Demak, bu jihatdan ham $p - b, f - v, t - d, s - z, k - g, x - \hat{g}$ juftlari o'zaro tizim hosil etadi.

Ko'rinadi, q, h shovqin tovushlarining ovozli tovush jufti yo'q; demak, bularda tizim munosabati yuzaga kelmagan.

Ayon bo'ladiki, tizim munosabati shovqin tovushlar qatori bilan ovozli tovushlar qatori orasida mavjud; shovqin tovush va ovozli tovushdan iborat olti juftlik bir jihatdan-gina – tarkibida ovozning qatnashmasligi yoki qisman qatnashuvi bilan farqlanuvchi kichik tuzumni (mikrosistemani) tashkil etadi; ovozli eshi yo'qligi sababli q, h tovushlarida bunday tuzum munosabati yo'q.

O v o z d o r t o v u s h l a r

Bu tur tovushlarning aytilishida o'pkadan zarb bilan chiqariladigan havo oqimi ovoz paychalarini ovozli tovushlardagidan ko'ra kuchli darajada tebratadi, natijada ovoz shovqindan ustun bo'ladi, og'iz rezonatorining turli holatda bo'lishi asosida boshqa-boshqa tovush sifatida shakllanadi.

Hozirgi adabiy o'zbek tilida ovozdor tovushlar oltida: y, m, n, η, l, r . Bular o'zaro keskin farq qiladi:

1) y, l, r – og'iz tovushlari, tarkibiga ko'ra – sodda, hosil bo'lish usuliga ko'ra y – sirg'aluvchi, l, r – portlovchi, lekin farqli: l tovushida til uchi yuqori milkka jiplashib turib ajraladi, shu onda havo oqimi til uchining ikki yonidan o'tib tashqariga chiqadi; oxirgi belgisi asosida l yon tovush deyiladi; r tovushida esa

tilning uchi yuqori milkka tegib titraydi, shunga ko'ra r tovushi titroq tovush deb nomlangan.

2) m , n , η tovushlarining artikulyatsiyasida burun bo'shlig'i qo'shimcha rezonator sifatida qatnashadi: havo oqimi burun bo'shlig'ida aylanib, og'iz bo'shlig'i orqali tashqariga chiqadi; shunga ko'ra bu uch tovush og'iz-burun tovushi deyiladi. Bu uch tovush hosil bo'lish usuliga ko'ra bir xil, lekin m tovushida jipslashuv lablarda, n tovushida til oldi bilan yuqori milk orasida, η tovushida til oldi bilan tanglayning old qismi orasida voqe bo'ladi. Tarkibi jihatidan m , n tovushlari – sodda, η tovushi murakkab: ng tovushlarining qotishmasiga teng.

Ko'rinadiki, ovozdor tovushlar orasida o'xshashlikdan ko'ra farqlar ko'p, bu tovushlar o'zaro tuzum tashkil qilmaydi; boshqa tur tovushlardan ham keskin farqlanib, ajralib turadi.

Demak, til tovushlari tarkibida ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra ovoz tovush, shovqin tovush, ovozli tovush, ovozdor tovush turlariga birlashadi. Ovoz tovush tarkibida faqat ovoz, shovqin tovush tarkibida faqat shovqin qatnashadi. Ovozli tovushning asosini shovqin tashkil qilib, biroz ovoz ham qatnashadi; ovozdor tovushda esa ovoz shovqindan ustun bo'ladi.

Tovushlarning shovqin tovush va ovozli tovush turlari hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, qorishiq (portlovchi-sirg'aluvchi) deb uchga guruhlanadi; ovozdor tovushlar ham (y sirg'aluvchisidan tashqari) asli portlovchi tovush bo'lib, har birining o'ziga xos qo'shimcha belgi-xususiyati mavjud.

Bu uch tur tovushlardan beshtasi – lab tovushlari, qolganlari – og'iz tovushlari; og'iz tovushlaridan bittasi – og'iz-bo'g'iz tovushi, uchtasi – og'iz-burun tovushi, qolganlari – sof og'iz tovushlari; og'iz tovushlarining bittasi – til o'rta, beshtasi – til orqa (ikkitasi – sayoz til orqa, uchtasi chuqur til orqa) tovushlari; qolgan ko'pchilik tovushlar – til oldi tovushlari. Ko'rinadiki, tovushlarning hosil bo'lishida tilning old qismi, aniqrog'i – tilning uch qismi aktiv qatnashadi.

Shovqin to'sig'i jihatidan ikki tovushda (j , ξ) asosiy to'siqdan tashqari qo'shimcha to'siq ham mavjud.

Tarkibi jihatidan c , ζ , η tovushlari qorishiq (ikki tovush qotishmasiga teng: $c \leftarrow t\xi$, $\zeta \leftarrow dj$, $\eta \leftarrow ng$).

Yuqorida berilgan izohlar asosida quyidagicha jadval tuzish mumkin:

Tarkibiga ko'ra	Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra	Hosil bo'lish o'rniga ko'ra					
			og'iz tovushlari					og'iz-bo'g'iz tovushi
			lab tovushlari	til tovushlari			chuqur	
				oldi	o'rta	orqa		
					sayoz			
sodda	portlovchi	shovqin tovush	p	t	-	k	q	-
		ovozli tovush	b	d	-	g	-	-
		ovozdor tovush	(m)	(n), l, r	-	-	-	-
	sirg'aluvchi	shovqin tovush	f	s, [ʃ]	-	-	x	h
		ovozli tovush	v	z, [j]	-	-	ĝ	-
		ovozdor tovush	-	-	y	-	-	-
qorishiq		shovqin tovush	-	s	-	-	-	-
		ovozli tovush	-	ç	-	-	-	-
		ovozdor tovush	-	(ŋ)	-	-	-	-

I z o h. Qo'shimcha to'siqli tovushlar o'rta qavslarga, og'iz-burun tovushlari kichik qavslarga olindi.

Ushbu jadvalda aks ettirilgan tovushlar bir butun holda tizim ham, tuzum ham hosil etmasligi ochiq ko'rinib turibdi. Shunga qaramay ikki a'zoli mikrotuzum hosil etuvchi tovushlar mavjud: $p - b$, $f - v$, $t - d$, $s - z$, $ʃ - j$, $k - g$, $x - ĝ$, $c - ç$. Bu juft

tovushlar o‘zaro bir jihatdan – tarkibida ovoz qatnashmasligi yoki qisman qatnashuvi jihatidan farqlanadi, boshqa belgi-xususiyatlari o‘zaro bir xil.

Xullas, hozirgi adabiy o‘zbek tilida o‘ziga xos sifat belgilariga ega 30ta tovush mavjud bo‘lib, bu tovushlar o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlari asosida ichki tizimlar hosil etadi: 6tasi ovoz tovush, 6tasi ovozdor tovush, 8tasi ovozli tovush, 10tasi shovqin tovush; 8ta ovozli tovush bilan 8ta shovqin tovush ikki a'zoli mikrotuzumlar tashkil etadi.

A D A B I Y O T

1. Sh Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T.2006 y.
2. O‘zbek tili grammatikasi. FAN. I jild, 1975; II jild, 1976.
3. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I qism. "O‘qituvchi", T.: 1980.
4. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. 3- nashri, T.: 1987.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 3- nashri, "O‘zbekiston", T.: 1992.
6. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. "O‘qituvchi", T.: 1993.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. "O‘qituvchi", T.: 1995.
8. Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O‘zbek tili struktural sintaksisi asoslari. "O‘qituvchi", T.: 1999.
9. Qurbonova M.M. Hozirgi zamon o‘zbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). O‘zMU, T.: 2002.
10. Qurbonova M., Sayfullayeva R., Boqiyeva N., Mengliyev B. O‘zbek tilining struktural sintaksisi. O‘zMU, T.: 2004.
11. Mirtojiyev M.M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I jild. O‘zMU, T.: 2004.